

VII. Κοινωνική μεταρρύθμιση, πόλεμοι, επικράτεια.

Μαζική αμφισβήτηση και τελική χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας (1909-1922)

1. Η επανάσταση του 1909

Η περίοδος 1909-1922 είναι χωρίς αμφιβολία η πυκνότερη της νεοελληνικής ιστορίας, από την άποψη τουλάχιστον της πολιτικής και κοινωνικής εξέλιξης, αν βέβαια εξαιρέσει κανείς την πενταετία της αντιφασιστικής αντίστασης και της κοινωνικής επανάστασης και αντεπανάστασης (1941-46). Στο διάστημα 1912-1920 τριπλασίασε κατ' αρχάς η Ελλάδα την εθνική της επικράτεια, για να υποχρεωθεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή να περιοριστεί σε μια εδαφική επικράτεια «απλώς» διπλάσια από αυτή του 1912. Παράλληλα, οι πολιτικές ανακατατάξεις του 1909 εγκαινιάζουν τη λεγόμενη ανορθωτική (ή αναθεωρητική) κίνηση, μια ολόκληρη περίοδο δηλαδή οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων, μέσα από τις οποίες τίθενται τα θεμέλια του κράτους δικαίου, δημιουργείται δηλαδή το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας. Την περίοδο 1915-18, η Μεγάλη Ιδέα γνώρισε την ριζική απαξίωση και αμφισβήτηση από την πλειοψηφία του πληθυσμού της «παλιάς Ελλάδας», ενώ μετά τη στρατιωτική ήττα του 1922 κατέρρευσε ως όραμα του ελληνικού εθνικισμού, ο οποίος περιορίστηκε πλέον σε περιορισμένης κλίμακας αλυτρωτικές διεκδικήσεις (Κύπρος, Δωδεκάνησα, «Βόρειος Ήπειρος»).

Σημείο εκκίνησης τόσο για την κοινωνική μεταρρύθμιση από τη μια όσο και για την εδαφική επέκταση από την άλλη, αποτέλεσε η επανάσταση στο Γουδί. Η επανάσταση αυτή πυροδοτήθηκε από την όξυνση της κρίσης του εθνικού ζητήματος.

Όπως αναφέραμε στα προηγούμενα, ο ελληνικός επεκτατισμός, η επεκτατική δηλαδή στρατηγική του ελληνικού κράτους και η αντίστοιχη ιδεολογία που κυριαρχούσε στο εσωτερικό τόσο της ελληνικής κοινωνίας όσο και των παροικιών του εξωτερικού, είχε δεχθεί από τα μέσα του 19ου αιώνα σημαντικές ήττες, ως αποτέλεσμα του δυναμισμού των βαλκανικών εθνικισμών, αλλά και της παρατεινόμενης πολιτικοστρατιωτικής αδυναμίας του ελληνικού κράτους. Από τα τέλη του 19ου αιώνα η Μεγάλη Ιδέα έχει ουσιαστικά πάρει τη μορφή «αλυτρωτικού ζητήματος». Ως «αλύτρωτες» ελληνικές επαρχίες λογίζονταν βέβαια η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου μαζί με την Κρήτη και την Κύπρο, ένα τμήμα της Μικράς Ασίας με κέντρο τη Σμύρνη και φυσικά η Κωνσταντινούπολη. Βεβαίως, όπως θα εξηγήσουμε αναλυτικά στα επόμενα, με εξαίρεση τα νησιά, και το νότιο τμήμα της Ηπείρου και της Μακεδονίας, η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού στις υπόλοιπες περιοχές ήταν από αμφίβολη έως ανύπαρκτη. Η οικονομική

και κοινωνική θέση των ελληνικών μειονοτήτων στις περιοχές αυτές καθιστούσε εντούτοις την προοπτική της προσάρτησής τους στην Ελλάδα απόλυτα ρεαλιστική. Το «αλυτρωτικό» αποτελεί έτσι τη συνέχεια και τη μετεξέλιξη της Μεγάλης Ιδέας, με βάση τις ελληνικές δυνατότητες και τους δεδομένους πλέον διεθνοπολιτικούς συσχετισμούς στις αρχές του 20ού αιώνα.

Το 1908 ξεσπάει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η επανάσταση των Νεοτούρκων. Η ελληνική κυβέρνηση χαιρετίζει το κίνημα των Νεοτούρκων, λόγω ακριβώς του αστικού - μεταρρυθμιστικού περιεχομένου του. Η εσωτερική αναταραχή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δίνει όμως την ευκαιρία στη Βουλγαρία να συγκροτηθεί ως ανεξάρτητο κράτος (Οκτώβριος 1908) και στην Αυστρία να προσαρτήσει την Ερζεγοβίνη και τη Βοσνία. Ως αντίδραση στα γεγονότα αυτά, οι ελληνικές αρχές της ημιαυτόνομης Κρήτης κηρύσσουν την Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση, αλλά ακόμα και τα κόμματα της αντιπολίτευσης σπεύδουν, όμως, να καταδικάσουν την πρωτοβουλία αυτή των αρχών της Κρήτης, από τον φόβο μήπως προκαλέσουν και πάλι, όπως το 1897, έναν άκαιρο πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Σε αυτή τη συγκυρία της ανοικτής εθνικής κρίσης αναδύεται ο στρατός ως τρίτος πολιτικός πόλος, δίπλα στα πολιτικά κόμματα και τον θρόνο. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η πλειοψηφία των αξιωματικών οργανώνεται στον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο», ο οποίος είχε ακριβώς συσταθεί στο έδαφος της εθνικής κρίσης και για τη διαχείρισή της. Τον Αύγουστο του 1909 οι αξιωματικοί που υποστηρίζουν τον Σύνδεσμο συγκεντρώνονται στο Γουδί και απαιτούν από τον βασιλιά την αναδιοργάνωση του στρατού (ώστε να μπορεί η χώρα να προασπίζει τα εθνικά της συμφέροντα), καθώς και μια συνεπέστερη εθνική πολιτική. Παράλληλα, οι αξιωματικοί διατυπώνουν και μια σειρά από αιτήματα, όπως την αναδιοργάνωση της δικαιοσύνης, τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος και τη μεταρρύθμιση της οικονομικής πολιτικής του κράτους. Επρόκειτο για αιτήματα που ετίθεντο στο προσκήνιο από διάφορες κοινωνικές ομάδες, και κατ' επέκταση υιοθετήθηκαν και από τους στρατιωτικούς. Η κύρια απαίτηση του Συνδέσμου δεν ήταν όμως η πραγματοποίηση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αλλά η αναδιοργάνωση του στρατού και η επανεκτίμηση της πολιτικής που αφορούσε το «εθνικό ζήτημα» (Tsoucalas 1969: 28-40, Παπακωνσταντίνου 1934: 422-423, Μαρκεζίνης 1966: 72-111, Δερτιλής 1985: 167-222.)

Το στρατιωτικό κίνημα ξέσπασε όμως σε μια συγκυρία οξείας κρίσης όχι μόνο της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και του ίδιου του πολιτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος (κρίση των κομμάτων), της οικονομίας (σχετική οικονομική στασιμότητα, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα) και προπαντός των κοινωνικών σχέσεων (χαμηλό επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης, δωδεκάωρη εργάσιμη μέρα, αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία και άθλιες συνθήκες ζωής των αγροτών, όξυνση των ταξικών αντιπαραθέσεων). Η άρνηση της κυβέρνησης να αποδεχθεί τα αιτήματα των στρατιωτικών ήταν η αφορμή για να πραγματοποιηθεί μια κολοσσιαία για τα

δεδομένα της εποχής συγκέντρωση του αθηναϊκού πληθυσμού στο Πεδίο του Άρεως (υπολογίζεται ότι στη συγκέντρωση συμμετείχε το 1/4 τουλάχιστον του συνολικού αθηναϊκού πληθυσμού) με την οποία διαδηλώθηκε η υποστήριξη του λαού στις απαιτήσεις και τα αιτήματα του Σύνδεσμου. Οι εμπορικές και επαγγελματικές ενώσεις παίζουν στη συγκέντρωση αυτή έναν αποφασιστικό ρόλο: απαιτούν την άμεση υλοποίηση κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων που ξεπερνούν κατά πολύ τα αρχικά αιτήματα, αλλά και τις προθέσεις των στρατιωτικών. Τα αιτήματα αυτά αφορούν τη μεταρρύθμιση της φορολογίας, την προστασία της παραγωγής, την αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης, την ποινικοποίηση της τοκογλυφίας, αλλά ακόμα και ρυθμίσεις που να βελτιώνουν τις συνθήκες δουλειάς και τους όρους ζωής της εργατικής τάξης.

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος βρέθηκε λοιπόν ξαφνικά στο επίκεντρο μιας μαζικής πολιτικής κίνησης της οποίας την καθοδήγηση κάθε άλλο παρά ήταν σε θέση να αναλάβει. Υπό το βάρος της λαϊκής κινητοποίησης, ο βασιλιάς αποδέχθηκε τα αιτήματα του Στρατιωτικού Σύνδεσμου.

Στη συγκυρία αυτή παρεμβαίνει πολιτικά μια ομάδα μετριοπαθών σοσιαλιστών (οπαδών του Μπερνστάιν ή/και του «κρατικού σοσιαλισμού», Πουρνάρας 1934: 254), αποτελούμενη κυρίως από νέους που είχαν σπουδάσει στη Γερμανία (Αλ. Παπαναστασίου, Π. Αραβαντινός, Θ. Κουτούπης, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Πετμεζάς, Αλ. Μυλωνάς, Σπ. Κορώνης, Α. Δελμούζος, Κ. Βαρβαρέσος, Ι. Λυμπερόπουλος κ.ά.), οι οποίοι είχαν ιδρύσει από το 1907 την «Κοινωνιολογική Εταιρεία», στο πρότυπο της βρετανικής «Fabian Society» και του γερμανικού «Συνδέσμου Κοινωνικής Πολιτικής» (που προωθούσε την ιδέα του «κρατικού σοσιαλισμού»: ριζοσπαστική κοινωνική πολιτική μεταρρυθμίσεων με όργανο το κράτος). Από το 1908 εξέδιδαν την *Επιθεώρησι των Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, το 3^ο τ. της οποίας κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1909, λίγο μετά την έκρηξη του κινήματος στο Γουδί.

Η «Κοινωνιολογική Εταιρεία» προσπαθεί να επηρεάσει πολιτικά και ιδεολογικά τον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο». Ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, μέλος της «Εταιρείας» και μετέπειτα καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και Υπουργός, περιγράφει το 1934 ως εξής τον ρόλο που προσπάθησε να παίξει η Κοινωνιολογική Εταιρεία:

«Εκραγείσης της επαναστάσεως ης μετείχεν ως αξιωματικός του Οικ. Ναυτικού ο Θαλής Κουτούπης, επεδιώξαμε επαφήν μετά των διευθυνόντων και προς τούτο συνηντήθημεν με τον αρχηγόν Ζορμπάν (αρχάς Σεπτεμβρίου 1909), εις ον εξεθέσαμεν τας γνώμας μας περιλαμβανομένας εις το υποβληθέν αυτό εις πλείστα αντίτυπα υπόμνημα υπό τον τίτλον “Τι πρέπει να γίνη” χρονολογίας 29 Αυγούστου 1909 [...] Το υπόμνημα δεν εκυκλοφόρησεν, εδόθη όμως βραδύτερον εις τον Ελ. Βενιζέλον κατά την πρώτην άφιξίν του. Προσθέτω ότι ο Ζορμπάς δεν ήτο εις θέσιν να αντιληφθεί το πρόγραμμα. [...] Επειδή ο “Στρατιωτικός Σύνδεσμος” εύρισκεν αντίδρασιν εις τον Βόλον, όπου υπήρχεν οργανωμένη

σοσιαλιστική κίνησης, συνεννοήθημεν και επήγα εγώ με τον Πετμεζάν και ωμιλήσαμεν από του εξώστου του Σοσιαλιστικού Κέντρου (9 ή 10 Σεπτεμβρίου 1909). Εκεί εκάμαμεν λόγον περί σοσιαλισμού, εμφανίσαντες την εταιρείαν, εξ ονόματος της οποίας ωμιλούσαμεν, ως ακολουθούσαν τον αναμορφωτικόν (αντίθεσις: επαναστατικόν) σοσιαλισμόν» (σε Πουρνάρας 1934: 258-59).

Οι στρατιωτικοί ανέθεσαν τότε την ηγεσία του Συνδέσμου στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ηγέτη την εποχή αυτή της ενωτικής κίνησης της Κρήτης. Ο Βενιζέλος δεν αποδέχθηκε την προσφορά των στρατιωτικών, τους έπεισε όμως να μην απαιτήσουν τη σύγκλιση συντακτικής συνέλευσης, αμφισβητώντας έτσι το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο της βασιλευόμενης δημοκρατίας, αλλά τη σύγκλιση απλώς αναθεωρητικής συνέλευσης, για την αναθεώρηση του ισχύοντος Συντάγματος. Στις εκλογές που διεξάγονται το 1910 για την Αναθεωρητική Βουλή τα παλιά κόμματα συγκεντρώνουν από κοινού μόλις 60% των εδρών του κοινοβουλίου. Όλες οι υπόλοιπες έδρες κατακτώνται από ανεξάρτητους, οπαδούς της κίνησης του 1909. Ως ανεξάρτητος βουλευτής εκλέγεται και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος συγκεντρώνει μάλιστα τον μεγαλύτερο αριθμό ψήφων από όλους τους βουλευτές. Εκλέγονται επίσης ο σοσιαλιστής ηγέτης Πλάτων Δρακούλης, οι Ν. Μαζαράκης και Κ. Δεστούνης, σοσιαλιστές επίσης της τάσης του από το 1907 δολοφονηθέντα Μαρίνου Αντύπα και οι Παπαναστασίου και Πετμεζάς από την «Κοινωνιολογική Εταιρεία»

Κατά παράβαση της «αρχής της δεδηλωμένης», αλλά σε απόλυτη αντιστοιχία με τους νέους πολιτικούς συσχετισμούς, ο βασιλιάς αναθέτει το 1910 στον Βενιζέλο την εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος ιδρύει το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* και προκηρύσσει για δεύτερη φορά μέσα στον ίδιο χρόνο (1910) εκλογές, τις οποίες και κερδίζει με μεγάλη πλειοψηφία. Το 87,5% των μελών του νέου κοινοβουλίου του 1910 εκλέγονταν βουλευτές για πρώτη φορά.

Το στρατιωτικό κίνημα του 1909 προκάλεσε λοιπόν μια πρωτοφανή αναδιάρθρωση της πολιτικής σκηνής. Παράλληλα, η «ανορθωτική κίνηση», που θα ξεκινήσει ήδη από το 1910 υπό την ηγεσία του Βενιζέλου, κάνει φανερό ότι οι πολιτικές ανακατατάξεις διαπλέκονταν με μια αντίστοιχη διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης, διαδικασία που θα αποκρυσταλλωθεί με την αναδιάρθρωση των κρατικών λειτουργιών και μηχανισμών.

2. Κοινωνική μεταρρύθμιση και «κράτος δικαίου»

Είναι κοινή θέση των περισσότερων ιστορικών αναλύσεων που αναφέρονται στην περίοδο από το 1909 και μετά ότι η ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Βενιζέλο εγκαινιάζει τη διαδικασία

οικοδόμησης του «κράτους δικαίου» στην Ελλάδα. (Βλ. για παράδειγμα, Σβορώνος 1976: 115, Μαρκεζίνης 1966: 72-111, Πετρίδης 1986: 148). Εκεί που δίστανται οι απόψεις είναι στην ερμηνεία σχετικά με την κοινωνική σημασία και το περιεχόμενο αυτού του «κράτους δικαίου». Χρειάζεται λοιπόν στο σημείο αυτό να επιμείνουμε.

Το Σύνταγμα του 1911 συνεχίζει τη φιλελεύθερη παράδοση του Συντάγματος του 1864. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Σύνταγμα αυτό η αναστολή ορισμένων διατάξεων που αφορούν προσωπικές, κοινωνικές ή πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα, προβλέπεται αποκλειστικά και μόνο σε περίπτωση πολέμου (Αλιβιζάτος 1983 σ. 40 κ.ε.).

Η περίοδος της κοινωνικής μεταρρύθμισης ξεκινάει ήδη πριν την ψήφιση του Συντάγματος και συνεχίζεται μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε εδώ. Το 1911 κατοχυρώνεται το δικαίωμα του κράτους να πραγματοποιεί απαλλοτριώσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας (με παροχή αποζημίωσης προς τους ιδιοκτήτες) προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση. Το 1912 νομοθετείται η αγροτική μεταρρύθμιση για τα Ιόνια Νησιά, το 1917 για τη Θεσσαλία την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Το 1914 ψηφίζονται νόμοι για την προώθηση των αγροτικών συνεταιρισμών. Μέσα σε δέκα χρόνια, το 1924, λειτουργούσαν 3.020 γεωργικοί συνεταιρισμοί με 167 χιλιάδες μέλη (κυρίως επρόκειτο για πιστωτικούς συνεταιρισμούς, βλ. Ζολώτας 1926: 39).

Ακόμα εντυπωσιακότερα ήταν τα μέτρα που αφορούσαν τις εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανία.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέχρι το 1909 δεν υπήρχαν γενικοί νόμοι που να ρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις σ' όλους τους τόπους εργασίας, ή έστω σ' όλους τους βιομηχανικούς κλάδους. Αποσπασματικά εκδίδονταν μόνο νόμοι ή ρυθμίσεις σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις σε μεμονωμένους κλάδους. Μετά τη γενική απεργία, το 1880, των εργατών του Πειραιά και του Λαυρίου, ιδρύεται το 1882 ταμείο περίθαλψης από ατυχήματα για τους εργάτες των ορυχείων, ενώ με άλλο νόμο, του 1901, υποχρεώνονται οι εργοδότες να αποζημιώνουν τους εργάτες ορυχείων «οσάκις ούτοι, συνεπεία δυστυχήματος, καθίστανται ανάκανοι προς εργασία πέραν των 4 ημερών», Ζολώτας 1926: 84).

Το 1909 εξαιρούνται από τις κατασχέσεις λόγω χρεών οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι. Το 1909 νομοθετείται επίσης η υποχρεωτική αργία της Κυριακής (νόμος 3455, στη Γαλλία ο αντίστοιχος νόμος είχε ψηφιστεί το 1906), ενώ το 1910 νομιμοποιούνται τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1914 γενικεύεται η υποχρεωτική ασφάλιση των εργαζομένων έναντι ατυχήματος, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύεται η σύσταση κοινών σωματείων της εργοδοσίας και των εργαζομένων και θεσμοθετούνται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Με τον νόμο 4029 του 1912 απαγορεύεται η εργασία των παιδιών κάτω των 12 χρονών και των γυναικών σε κατάσταση εγκυμοσύνης επί 4

βδομάδες πριν και 4 μετά τον τοκετό. Με τον ίδιο νόμο, το ανώτατο όριο εργάσιμων ωρών την ημέρα για τους ανηλίκους και τις γυναίκες καθορίζεται στις 10 ώρες. Με τον συμπληρωματικό νόμο περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων του 1922 ολοκληρώνεται η νομοθεσία που σχετίζεται με την ασφάλιση έναντι ατυχήματος και λόγω γήρατος. Ήδη από το 1911 (νόμος 3934) καθορίζονται οι κανόνες υγιεινής και λειτουργίας που πρέπει να τηρούν οι εργοδότες στα εργοστάσιά τους και ανατίθεται στην Επιθεώρηση Εργασίας να ελέγχει την τήρηση των κανόνων αυτών, καθώς και την τήρηση της νέας εργατικής νομοθεσίας γενικότερα. Για τους παραβάτες ορίζονται χρηματικά πρόστιμα και ποινές φυλάκισης μέχρι 3 μηνών.

Με άλλο νόμο, του 1912, ορίζεται ότι η πληρωμή των ημερομισθίων πρέπει να γίνεται σε εβδομαδιαία βάση και κατ' εξαίρεση σε δεκαπενθήμερη. Όταν το 1918 ιδρύεται η ΓΣΕΕ, στη δύναμή της εντάσσονται 214 εργατικές ενώσεις με 65 χιλιάδες μέλη. Για την ίδια εποχή υπολογίζεται πάντως ότι υπήρχαν στην Ελλάδα 366 εργατικές ενώσεις με 79 χιλιάδες μέλη (Ζολώτας 1926: 89. Η εκτίμηση βασίζεται στο Γ. Γεωργιάδης *Η πάλη των τάξεων* Αθήνα 1921).

Τέλος, την περίοδο αυτή αρχίζει η σταδιακή μείωση του ωραρίου εργασίας. Το 1914 σε 8 βιομηχανικούς κλάδους η εργάσιμη μέρα είναι 12 ώρες, σε 3 κυμαίνεται από 10-12 ώρες, σε 4 είναι 10 ώρες, ενώ τέλος σε 2 κυμαίνεται από 8 έως 10 ώρες και μόνο σε ένα βιομηχανικό κλάδο (επιπλοποιία) είναι 8 ώρες. Το 1919 η Ελλάδα υπογράφει το Σύμφωνο της Ουάσιγκτον, το οποίο, πέρα από τα ζητήματα που αναφέρονταν στην ασφάλιση, τη συνταξιοδότηση, την αρωγή των ανέργων κ.λπ., υποχρέωνε τις συμβαλλόμενες χώρες να εφαρμόσουν το οκτάωρο σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας. Στην Ελλάδα παραχωρήθηκε η δυνατότητα να εφαρμόσει σταδιακά το οκτάωρο μέχρι την 1η Ιουλίου 1924. Η Βουλή επικύρωσε το 1920 το Σύμφωνο της Ουάσιγκτον και τον ίδιο χρόνο ψήφισε τους νόμους 2111 και 2112, με βάση τους οποίους απαγορευόταν (με προβλεπόμενη ποινή φυλάκισης μέχρι ένα χρόνο) τόσο η παρεμπόδιση όσων (απεργοσπαστών) εργατών επιθυμούν να δουλέψουν κατά τη διάρκεια μιας απεργίας, όσο και το Lock Out. Παρά την επικύρωση του Συμφώνου της Ουάσιγκτον, η οκτάωρη εργασία δεν θα γενικευτεί στην Ελλάδα παρά μόνο στη δεκαετία του 1930. Το 1920 είχε πάντως κυριαρχήσει η δεκάωρη απασχόληση και ήταν ήδη εμφανής η τάση γενίκευσης του οκτάωρου: Τρεις μόνο κλάδοι εφάρμοζαν το 1920 ωράρια από δέκα έως δώδεκα ώρες εργασίας. Από τους υπόλοιπους, πέντε κλάδοι εφάρμοζαν το δεκάωρο, οκτώ το οκτάωρο, ενώ σε τρεις κλάδους η εργάσιμη μέρα κυμαινόταν από 8 έως 10 ώρες εργασίας (Καλιτσουνάκις 1934: 400-401, Ζολώτας 1926: 63-91).

Εδώ πρέπει βεβαίως να σημειώσουμε, ότι όπως στην περίπτωση του ωραρίου έτσι και σχετικά με τα άλλα μέτρα της εργατικής νομοθεσίας, η ψήφισή τους από τη Βουλή δεν σήμαινε την άμεση γενίκευσή τους, αλλά εγκαινίαζε απλώς τη φάση της σταδιακής εφαρμογής τους. Ανάλογη ήταν

άλλωστε και η εξέλιξη στις άλλες καπιταλιστικές χώρες. (Βλ. αναλυτικά Kuczynski 1965). Επιπλέον, τα μέτρα αυτά, αν και προφανώς συνεπάγονται τη βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης κατά κανένα τρόπο δεν εξαλείφουν αυτομάτως την αθλιότητα των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης της εποχής. Από έρευνα της Επιθεώρησης Εργασίας το 1920, σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών στην Αθήνα και τον Πειραιά, συνάγεται ότι «κατά μέσον όρον εστεγάζοντο εις εν δωμάτιον 4-5 άτομα» (Ζολώτας 1926 σ. 87).

Τα μέτρα της ανορθωτικής κίνησης εγκαινιάζουν πάντως χωρίς αμφιβολία μια νέα φάση στην οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας και εκμετάλλευσης: Σηματοδοτούν τη διαδικασία μετάβασης στον *καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας*. Υιοθετούνται δηλαδή τα μέτρα αυτά σε μια συγκεκριμένη φάση της ανάπτυξης των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, με έναν και μόνο στόχο: τη σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος. Όπως παρατηρεί και ο Ξ. Ζολώτας, «η νομοθεσία αυτή ήλθεν ακριβώς εις την κατάλληλον εποχήν» (Ζολώτας 1926: 86) και διευκρινίζει:

«Η εργατική νομοθεσία είναι απαραίτητος διότι προλαμβάνει τας υπερβολάς των εργοδοτών απέναντι των εργατών εις διαφόρους βιομηχανικούς κλάδους, αίτινες μη περιοριζόμεναι δύνανται να επιφέρωσι καταθλιπτικήν εκμετάλλευσιν της ανθρωπίνης εργασίας. Τούτο δε διότι η συντήρησις της εργατικής δυνάμεως και η προαγωγή αυτής είναι μία εκ των κυρίων βάσεων της βιομηχανίας και της ευημερίας μιας χώρας και αξίζει δικαίως αμέριστον την προσοχήν του κράτους. Η εργατική νομοθεσία όθεν και ειδικώς η προστατευτική νομοθεσία σκοπόν έχει να εμποδίση την υπερβολικήν εκμετάλλευσιν της εργασίας και να επιτύχη την διατήρησιν της εργατικής ζωτικότητος και την προαγωγήν της εργατικής αποδόσεως» (Ζολώτας 1926: 83.)

Οι παραδοσιακές αριστερές αναλύσεις θεωρούν όπως ήδη αναφέραμε το κίνημα του 1909 ως μια αστική επανάσταση. Ο Κορδάτος (1974) θεωρεί για παράδειγμα ότι οι αξιωματικοί αποτελούσαν απλώς τα εκτελεστικά όργανα των αποφάσεων και των συμφερόντων των καπιταλιστικών ενώσεων. Άλλοι συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Σβορώνος (1976) θεωρούν το κίνημα του 1909 ως την πολιτική επικύρωση της νίκης της αστικής τάξης, νίκης που είχε σταδιακά υλοποιηθεί μέσα από την οικονομική ανάπτυξη και τις φιλελεύθερες συνταγματικές κατακτήσεις της προηγούμενης περιόδου. Και οι δυο εκδοχές υποθέτουν βεβαίως την ιδέα περί ύπαρξης μιας προκαπιταλιστικής ολιγαρχίας, η οποία μάλιστα αποτελούσε και την κυρίαρχη τάξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού κατά την περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1909. Η μέχρι τώρα ανάλυσή μας έδειξε εντούτοις ότι ένας τέτοιος ισχυρισμός παρανοεί και ως εκ τούτου παραποιεί τον αστικό χαρακτήρα της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας που προέκυψε από

την Επανάσταση του 1821 και τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Πολύ περισσότερο, που στο πλαίσιο αυτού του κράτους απουσίαζαν αρχικά (μέχρι τις προσαρτήσεις νέων εδαφών) κάθε είδους συγκροτημένες μορφές προκαπιταλιστικής εκμετάλλευσης και αντίστοιχα εξουσίας (για παράδειγμα σχέσεις που να αντιστοιχούν στον φεουδαλικό τρόπο παραγωγής). Πέρα από αυτό δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η μεταρρυθμιστική κίνηση που διαδέχθηκε τη στρατιωτική εξέγερση δεν αποτέλεσε κατά κανένα απολύτως τρόπο ένα άμεσο προϊόν εκείνης της εξέγερσης (ή έστω την ολοκλήρωσή της). Εντελώς αντίθετα, προέκυψε από τη ριζική αναδιάρθρωση της πολιτικής σκηνής και την άμεση παρέμβαση των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο (ακόμα και στο επίπεδο των κοινοβουλευτικών διαδικασιών), που έφερε στην επιφάνεια μια αντίστοιχη, μέχρι τότε υπόγεια, κοινωνική δυναμική. Οι διαδικασίες αυτές πυροδοτήθηκαν βέβαια από την πρωτοβουλία των στρατιωτικών, δεν είχαν όμως προδιαγραφεί από αυτούς (δεν θα μπορούσαν άλλωστε), ούτε στη συνέχεια καθοδηγήθηκαν από αυτούς. Οι αξιωματικοί και το κίνημά τους απλώς ξεπεράστηκαν και παραμερίστηκαν από τη δυναμική των πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών που ήρθαν στην επιφάνεια.

Είναι εδώ χαρακτηριστικό ότι ένας συντηρητικός αστός πολιτικός, ο Σπύρος Μαρκεζίνης, είναι σε θέση να καταλάβει από τη μια ότι το 1909 δεν μετασχηματίστηκαν οι δομές της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας (και έτσι αντικρούει τον ισχυρισμό ότι επρόκειτο για «αστική επανάσταση», Μαρκεζίνης 1966: 72), και από την άλλη ότι αυτό που κυρίως μετασχηματίστηκε ήταν οι κοινωνικοί-ταξικοί συσχετισμοί δύναμης. Θεωρεί έτσι το 1909 και τη μεταρρυθμιστική κίνηση του Βενιζέλου αποτέλεσμα της «ανόδου» των λαϊκών τάξεων (Μαρκεζίνης 1966: 101).

Την αντίληψη αυτή και μάλιστα στη σωστή της διάσταση εξέφραζαν όμως και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των γεγονότων, με πρώτο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Μιλώντας στη Βουλή το 1911 ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι «η δύναμις του αστικού καθεστώτος» είναι να αντιλαμβάνεται

«τον κίνδυνον, ο οποίος επέρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα από τα κάτω, κίνδυνον του οποίου ένα μέσον έχει να προλαμβάνει τας εκρήξεις δια της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δικαίων αξιώσεων των εργατών των αποκλήρων της κοινωνίας».

Και συνέχιζε:

«Δεν θέλω το καθεστώς τούτο ακινητούν. Δεν το θέλω υπό την παλαιάν αυτού διαρρύθμισιν, όπως σωρευθεί αιφνιδίως εις ερείπια, αλλά [...] ακολουθούν την πρόοδον» (Τα αποσπάσματα παρατίθενται από τον Δερτιλή 1985: 215 και 221).

Μετά το 1909 έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε με μια αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών και των κοινωνικών θεσμών στην κατεύθυνση της οικοδόμησης του θεσμικού και κοινωνικού πλαισίου που ορίσαμε ως καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας. Οι κοινωνικές προϋποθέσεις αυτού του μετασχηματισμού δεν ήταν μόνο η οικονομική ανάπτυξη και η αντίστοιχη ενδυνάμωση των οικονομικών αγώνων και της θέσης της εργατικής τάξης, αλλά μια εξέλιξη στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, στο πλαίσιο της οποίας καθοριστικό ρόλο επίσης έπαιξαν πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες (όπως η κρίση του εθνικού ζητήματος ή η σταθεροποίηση των φιλελεύθερων αντιπροσωπευτικών θεσμών). Μέσα από τη συνολική αυτή εξέλιξη και ως αποτέλεσμα της πρέπει να δούμε και τον μετασχηματισμό των κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών προς όφελος των λαϊκών τάξεων, μετασχηματισμό που αποτέλεσε και την κατ' εξοχήν προϋπόθεση για τη μεταρρύθμιση των δομών και μηχανισμών της εξουσίας.

Ο βασικός άξονας αυτής της μεταρρύθμισης και ταυτόχρονα το βασικό μέσο για το ξεπέρασμα της κρίσης της προηγούμενης περιόδου ήταν η δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου κοινωνικής πολιτικής στο οποίο εντάσσεται πλέον και ο εργατικός συνδικαλισμός, κατά το πρότυπο των καπιταλιστικών χωρών της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Ή, στη γλώσσα της αστικής ιδεολογίας, η θεσμοθέτηση του «κράτους δικαίου».

Το νέο θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο είχε σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και στο επίπεδο της εθνικής πολιτικής και του «εθνικού ζητήματος».

3. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Ένας από τους βασικούς στόχους της ανορθωτικής κίνησης από το 1909 και μετά ήταν η αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού. Η αναδιοργάνωση αυτή συνέπεσε με ένα ριζικό μετασχηματισμό της διεθνούς συγκυρίας και των διεθνών συσχετισμών δύναμης.

Στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οξύνονται οι εθνικοί ανταγωνισμοί ως αποτέλεσμα κυρίως των αλλαγών που επιφέρει το κίνημα των Νεοτούρκων. Ο ανερχόμενος τουρκικός εθνικισμός επιχειρεί να υπονομεύσει την ηγεμονική οικονομική και πολιτική θέση των μη μωαμεθανικών (άρα και μη τουρκικών) πληθυσμών. Οι διώξεις στρέφονται κατά κύριο λόγο ενάντια στους πληθυσμούς που είχαν ήδη οικοδομήσει μια δική τους (μη τουρκική) εθνική συνείδηση: τους Έλληνες και τους Αρμενίους (1915 σφαγή ενάμισι εκατομμυρίου Αρμενίων). Αξίζει να θυμηθούμε εδώ ότι στα χέρια των πληθυσμών αυτών βρίσκονταν συγκεντρωμένες όλες σχεδόν εκείνες οι οικονομικές λειτουργίες που συνδέονταν με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Όχι μονάχα οι καπιταλιστές και οι εμπορευόμενοι, αλλά ακόμα και οι εργάτες ήταν στη μεγάλη τους πλειοψηφία ξένοι.

Το 60% των εργατών της βιομηχανίας της Αυτοκρατορίας ήταν Έλληνες, το 15% Αρμένιοι και το 10% Εβραίοι. (Issawi 1980, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, παρατίθεται στο Βερέμης 1986: 42). Η όξυνση των εθνικών ανταγωνισμών και οι διώξεις του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδηγούν βέβαια και σε μια αντίστοιχη όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων [Στο διάστημα 1912-1922 εγκατέλειψαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία περίπου 230 χιλιάδες Έλληνες. Στην ίδια χρονική περίοδο εγκατέλειψαν την Ελλάδα περίπου 123 χιλιάδες Μωαμεθανοί (Βερέμης 1986: 47)].

Την ίδια εποχή μετασχηματίζονται γρήγορα και οι συσχετισμοί ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Η ενίσχυση της Γερμανίας οδηγεί στην προσέγγιση των τριών Δυνάμεων, Βρετανίας Γαλλίας και Ρωσίας, η οποία συγκεκριμενοποιείται τελικά με τη δημιουργία της Entente. Η προσέγγιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Γερμανία και ο τουρκοϊταλικός πόλεμος για την κυριαρχία στη Λιβύη το 1911 έχει τελικά σαν αποτέλεσμα τη στροφή της πολιτικής της Βρετανίας και των δυτικών συμμάχων της προς μια στάση ευνοϊκής ανοχής απέναντι στη στρατηγική των βαλκανικών κρατών (και της Ρωσίας) για διαμελισμό των ευρωπαϊκών οθωμανικών εδαφών.

Μετά από μια ελληνοσερβική, μια σερβοβουλγαρική και μια ελληνοβουλγαρική συνθήκη, οι τρεις βαλκανικές χώρες αποφασίζουν να αναλάβουν από κοινού στρατιωτική δράση ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και να καθορίσουν μετά το τέλος του πολέμου και με βάση τις στρατιωτικές επιτυχίες που θα είχε η κάθε χώρα τα τελικά σύνορα ανάμεσά τους. Στις συνθήκες ανάμεσα στις τρεις βαλκανικές χώρες έμεινε, δηλαδή, ανοικτό το *μακεδονικό ζήτημα*, το οποίο αποτελούσε και το αντικείμενο του ελληνοβουλγαρικού αλλά και του σερβοβουλγαρικού ανταγωνισμού, καθώς η Βουλγαρία επιδίωκε να προσαρτήσει ολόκληρη τη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας.

Κατά τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο (Οκτώβριος 1912 - Μάρτιος 1913) οι στρατοί των βαλκανικών κρατών κατανικούν τους Οθωμανούς σε όλα τα μέτωπα και μετατοπίζουν τα τουρκικά σύνορα στην Ευρώπη μέχρι τον Έβρο.

Ενώ διεξάγεται ακόμα ο 1^{ος} Βαλκανικός πόλεμος συνέρχεται στη Βασιλεία της Ελβετίας το 12^ο Συνέδριο της Β' Διεθνούς. Εκεί, διαπιστώνεται η πλήρης ομοφωνία των σοσιαλιστικών κομμάτων και των εργατικών οργανώσεων όλων των χωρών στον πόλεμο και ζητάει από όλους τους σοσιαλιστές να συνεχίσουν, σθεναρά και με όλα τα μέσα, την αντιπολεμική δράση τους. Απευθύνεται ιδιαίτερα στους σοσιαλιστές των Βαλκανίων:

«Οι σοσιαλιστές των Βαλκανίων ύψωσαν με ηρωικό θάρρος τις διεκδικήσεις τους για μια δημοκρατική ομοσπονδία. Το συνέδριο συνιστά σ' αυτούς να επιμείνουν στην αξιοθαύμαστη στάση τους. Πιστεύει

πως η σοσιαλιστική δημοκρατία των Βαλκανίων θα χρησιμοποιήσει, μετά τον πόλεμο, το παν για να αποτρέψει ώστε τ' αποτελέσματα, που επιτεύχθηκαν με τόσο τρομακτικές θυσίες, να τα σφετεριστούν οι δυναστείες, ο μιλιταρισμός και η άπληστη για εξάπλωση βαλκανική κεφαλαιοκρατία. Το συνέδριο ζητεί ιδιαίτερα από τους σοσιαλιστές των Βαλκανίων ν' αντιταχθούν εντονότατα όχι μόνο ενάντια στο ξαναζωντάνεμα της εχθρότητας μεταξύ Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας και Ελλάδας, αλλά και ενάντια σε κάθε καταπίεση των βαλκανικών λαών, που βρίσκονται τη στιγμή αυτή στο άλλο στρατόπεδο, δηλαδή των Τούρκων και των Αλβανών» (παρατίθεται στο Γ.Δ. Ζιούτος, *Το διεθνές εργατικό κίνημα στον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού αιώνα*, 2009, Αθήνα, Στοχαστής: 133-34).

Λίγο μετά ξεσπάει όμως ο δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος, με επίδικο αντικείμενο τον τελικό διαμοιρασμό των εδαφών που κατακτήθηκαν. Η Ελλάδα συνασπίζεται τώρα με τη Σερβία ενάντια στη Βουλγαρία. Οι Βούλγαροι ηττώνται, και στην Ελλάδα περιέρχονται (μαζί με την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου), η Ήπειρος (εκτός από το βόρειο τμήμα της), με τα Ιωάννινα, καθώς και η νότια και κεντρική Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη. Η δυτική Θράκη, από τα ελληνικά σύνορα μέχρι τον Έβρο προσαρτάται στη Βουλγαρία, ενώ η βόρεια Μακεδονία διαμοιράζεται ανάμεσα στη Σερβία και τη Βουλγαρία. Η «βόρεια Ήπειρος», την οποία διεκδικούσε η Ελλάδα, ενσωματώνεται στην Αλβανία που συγκροτείται το 1913 ως ανεξάρτητο κράτος, ενώ τα Δωδεκάνησα προσαρτώνται στην Ιταλία. Από τα νησιά του Αιγαίου παρέμειναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η Ίμβρος, η Τένεδος και το Καστελόριζο.

4. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο «εθνικός διχασμός» ως άρνηση της Μεγάλης Ιδέας και η μικρασιατική εκστρατεία

Με τους βαλκανικούς πολέμους η ελληνική επικράτεια διπλασιάστηκε. Ταυτόχρονα αυξήθηκε η συνοχή του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, καθώς το κύρος της εξουσίας και η συναίνεση προς τον βασιλιά και την κυβέρνηση Βενιζέλου έφθασαν στο απόγειό τους. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησε και η οικονομική ανάπτυξη και σταθεροποίηση που πραγματοποιείται καθ' όλη τη δεκαετία του 1910 (βλ. παρακάτω).

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (28.7. έως 3.8.1914) έθεσε όμως σε κίνηση μια σειρά πολιτικές διαδικασίες και αντιπαραθέσεις που οδήγησαν τελικά, περίπου ένα χρόνο αργότερα, στον περίφημο «εθνικό διχασμό», ο οποίος και κορυφώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1916 με τη δημιουργία της (δεύτερης στη χώρα) «προσωρινής κυβέρνησης» στη Θεσσαλονίκη.

Λίγες μόλις βδομάδες μετά την έκρηξη του πολέμου (30 Αυγούστου 1914) η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο αποφασίζει να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente,

ελπίζοντας ότι θα κατορθώσει έτσι να επεκτείνει τα σύνορά της προς Ανατολάς, σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επειδή όμως η Οθωμανική αυτοκρατορία τηρούσε ακόμα ουδέτερη στάση απέναντι στους δυο εμπόλεμους συνασπισμούς, οι δυτικές Δυνάμεις απορρίπτουν την ελληνική προσφορά:

«Και η μεν Αγγλία απέρριψε την προσφοράν ένεκα των προαναφερθέντων φόβων αυτής (ότι η στρατιωτική δύναμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα μετέβαλλε τους στρατιωτικούς συσχετισμούς δύναμης υπέρ των κεντρικών δυνάμεων, Γ.Μ.), η Γαλλία επεφυλάχθη να επωφεληθή αυτήν εν περιπτώσει ανάγκης, υπονοούσα την περίπτωση της εισόδου της Τουρκίας εις τον πόλεμον παρά το πλευρόν των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, η δε Ρωσία απεδέχθη ευχαριστούσα, αλλά μόνον υπό την προϋπόθεσιν ότι η ελληνική βοήθεια θα παρείχεται εις την Σερβίαν» (Δασκαλάκης 1934: 595.)

Τον Οκτώβριο του 1914 η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών Δυνάμεων. Η Ελλάδα προτείνει και πάλι τη στρατιωτική της βοήθεια προς την Entente, αλλά συναντάει αυτή τη φορά την άρνηση της Ρωσίας, λόγω των επί της Κωνσταντινουπόλεως βλέψεών της (Δασκαλάκης 1934: 595).

Η Ρωσία που προσέβλεπε, ακριβώς όπως και η Ελλάδα, στον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θεωρούσε ότι η νέα βαλκανική δύναμη, η Ελλάδα, μπορούσε να μπει φραγμός στα σχέδιά της, κυρίως σε ό,τι αφορά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.¹ Ο Βενιζέλος ξεκίνησε τότε διαπραγματεύσεις με τη Βρετανία για τους όρους υπό τους οποίους η Ελλάδα θα έμπαινε στον πόλεμο και για τις εγγυήσεις και τα ανταλλάγματα που θα της δίνονταν από τους δυτικούς συμμάχους.

«Την 11/24 Ιανουαρίου 1915 η αγγλική κυβέρνησις προτείνει επισήμως εις την Ελλάδα να εξέλθη της ουδετερότητος βοηθούσα την Σερβίαν. Αυτήν την φοράν δεν προσφερόμεθα πλέον ημείς, παρακαλούμεθα. Η πρότασις περιέχει και υπόσχεσιν σπουδαίων εδαφικών παραχωρήσεων εν Μικρασία. Ο Βενιζέλος συντάσσει αυθημερόν το πρώτον των τριών υπομνημάτων του προς τον βασιλέα, προτείνων, ίνα εξασφαλισθή η σύμπραξις της Βουλγαρίας, παραχώρησιν εις αυτήν της Καβάλας» (Παπαδάκης 1934: 605.)

Τις αμέσως επόμενες μέρες γίνεται, όμως, γνωστό ότι η Βουλγαρία είναι αποφασισμένη να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων. «Ητόνησεν εκ τούτου το όλον

¹ Μεταξύ άλλων, η Ρωσία πρόβαλλε ως επιχείρημα για τη διεκδίκηση της Κωνσταντινούπολης το ότι η Ζωή-Σοφία Παλαιολογίνα, ανιψιά του τελευταίου βυζαντινού Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, υπήρξε σύζυγος του τσάρου Ιβάν Γ΄ μέγα Πρίγκηπα πασών των Ρωσιών και γιαγιά του «Ιβάν του Τρομερού», 1^{ου} τσάρου της Ρωσίας.

σχέδιον των εις την Βουλγαρίαν παραχωρήσεων» (Παπαδάκις 1934: 605). Παράλληλα, ναυάγησε και η προοπτική της εκστρατείας του ελληνικού στρατού στο σερβοαυστριακό μέτωπο, για να μη μείνουν αφύλακτα τα σύνορα με τη Βουλγαρία.

Τον Φεβρουάριο του 1915 οι σύμμαχοι της Entente αποφασίζουν την κατάληψη των Δαρδανελίων από τη θάλασσα και ζητούν και πάλι τη συνδρομή της Ελλάδας, προσφέροντάς της ως άμεσο αντάλλαγμα την Κύπρο, που βρισκόταν ως γνωστόν υπό βρετανική κυριαρχία.

Το ελληνικό Γενικό Επιτελείο διατύπωσε όμως την άποψη ότι τα Δαρδανέλια δεν ήταν δυνατόν να καταληφθούν από τη θάλασσα και πρότεινε την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από την ξηρά. Ο βασιλιάς απορρίπτει κατόπιν αυτού την πρόταση της Entente και η κυβέρνηση του Βενιζέλου παραιτείται (25 Φεβρουαρίου). Πέρα από την εκτίμηση του Γενικού Επιτελείου, για την απόφαση αυτή βάρυνε ο ανταγωνισμός των ελληνικών με τις ρωσικές βλέψεις σχετικά με τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο ανακοινωθέν που εξέδωσε η κυβέρνηση υπό τον Δ. Γούναρη, που ανέλαβε μετά την παραίτηση του Βενιζέλου, αναφέρεται ότι:

«Ο Ε. Βενιζέλος δια της υπερβολικής του αισιοδοξίας, στηριζομένης εις προηγουμένας επιτυχίας του, προσπαθεί να εκβιάσει την πορείαν της ιστορίας, μη λαμβάνων υπ όψιν τας εξαιρετικάς του Παγκοσμίου πολέμου δυσχερείας και αδιαφορών απέναντι των Ρώσων».

Άλλωστε το βασικό αίτημα της κυβέρνησης Γούναρη στις διαπραγματεύσεις της με την Entente ήταν να τεθεί, σε περίπτωση νίκης, η περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης υπό διεθνή έλεγχο, να αποτραπεί δηλαδή η προοπτική κατάληψής της από τους Ρώσους. Ο Γούναρης δεν κατέχει βέβαια την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και έτσι προκηρύσσονται εκλογές τις οποίες και πάλι κερδίζει ο Βενιζέλος με μεγάλη πλειοψηφία.

Ο Βενιζέλος σχηματίζει τη νέα του κυβέρνηση τον Αύγουστο του 1915. Εν τω μεταξύ οι στρατιωτικές δυνάμεις της Σερβίας καταρρέουν, τα γερμανοαυστριακά στρατεύματα εισβάλλουν στη Σερβία, ενώ στις 14-10-1915 μπαίνει και επίσημα η Βουλγαρία στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων. Η Σερβία καταλαμβάνεται ολόκληρη τον Οκτώβριο του 1915, ενώ μέχρι το τέλος του χρόνου έχει καταληφθεί το Μοντενέγκρο. Οι κεντρικές Δυνάμεις μοιάζουν να κερδίζουν τον πόλεμο στα Βαλκάνια. Ήδη όμως από τον Σεπτέμβριο του 1915, ενώ εξελισσόταν η γερμανοαυστριακή επίθεση στη Σερβία και πριν η Βουλγαρία προσχωρήσει στο στρατόπεδο των κεντρικών Δυνάμεων, η κυβέρνηση του Βενιζέλου επιχειρεί εκ νέου να πείσει τον βασιλιά να αποδεχθεί τη συμμετοχή στον πόλεμο και όταν αποτυγχάνει παραιτείται για δεύτερο φορά (24 Σεπτεμβρίου 1915).

Παρά την ελληνική ουδετερότητα τον Νοέμβρη του 1915 αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη στρατεύματα της Entente για να αναχαιτίσουν τη γερμανοβουλγαρική προέλαση στα Βαλκάνια. Εν τω μεταξύ η Βουλγαρία όχι μόνο προσαρτά τη σερβική Μακεδονία αλλά και εξασφαλίζει τη συγκατάθεση των κεντρικών Δυνάμεων, ότι σε περίπτωση εισόδου στον πόλεμο της Ελλάδας ή της Ρουμανίας στο πλευρό της Entente θα της δοθούν η ελληνική Μακεδονία και αντίστοιχα η ρουμανική περιοχή Ντομπρούντσα. Από την άλλη η Ρωσία εξασφαλίζει τη συγκατάθεση των δυτικών συμμάχων της για την κατάληψη από τη μεριά της της Κωνσταντινούπολης (DTV Atlas τ. 2: 123).

Η μοναρχική παράταξη πείθεται από τις εξελίξεις ότι μόνο η συνέχιση της ουδετερότητας μπορεί να εξασφαλίσει στην Ελλάδα τα σύνορά της του 1913 και για τον σκοπό αυτό επιδιώκει διαπραγματεύσεις και με τους δυο εμπολέμους. Όμως, καθώς οξύνεται η πολεμική σύγκρουση, τα γεγονότα αποκτούν τη δική τους λογική:

Την 1η Ιανουαρίου 1916 καταλαμβάνεται από τους συμμάχους η Κέρκυρα, για να διευκολυνθεί η υποχώρηση του σερβικού στρατού μέσω Αλβανίας. Στις 13 Μαΐου οι Βούλγαροι καταλαμβάνουν από την άλλη μεριά το Ρούπελ. Οι σύμμαχοι της Entente πιέζουν την ελληνική κυβέρνηση να λύσει το ζήτημα της συνέχισης της ουδετερότητας ή της εξόδου στον πόλεμο με εκλογές. Στις 13 Αυγούστου (την ημέρα που η Ρουμανία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente) τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα συνεχίζουν την προέλασή τους στην Α. Μακεδονία και σε ελάχιστο χρόνο καταλαμβάνουν ολόκληρη την περιοχή με την Καβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες.²

Η συνέχιση της ουδετερότητας είναι πλέον για την Ελλάδα εντελώς αδιέξοδη. Μια νίκη των κεντρικών Δυνάμεων θα είχε χωρίς αμφιβολία ως συνέπεια τον περιορισμό της ελληνικής επικράτειας προς όφελος τουλάχιστον της Βουλγαρίας (αλλά ίσως και της Τουρκίας, που δεν είχε παραιτηθεί από τις αξιώσεις της πάνω στα νησιά του Αιγαίου), ενώ αντίστοιχα μια νίκη της Entente θα συνεπαγόταν πιθανότατα μια αντίστοιχη σερβική επέκταση σε βάρος της Ελλάδας. Ενώ εντούτοις η μοναρχική παράταξη, που βρίσκεται στην κυβέρνηση, παρατείνει την ελληνική ουδετερότητα, ξεσπάει στις 18 Αυγούστου 1916 το στρατιωτικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, στο οποίο προσχωρούν και αξιωματικοί του στρατού της Καβάλας, ο οποίος είχε διαλυθεί μετά τη γερμανοβουλγαρική προέλαση. Ο Βενιζέλος προσχωρεί στο κίνημα της Θεσσαλονίκης και τον Σεπτέμβριο του 1916 σχηματίζεται εκεί η προσωρινή κυβέρνηση, που κηρύσσει τον πόλεμο στη

² Περίπου 7000 Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες παραδίνονται στις γερμανικές δυνάμεις και μεταφέρονται στο Γκαίρλιτς της Σιλεσίας, όπου και εγκαθίστανται. Βλ. Γεράσιμος Αλεξιάτος, 2015, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς, 1916-1919* <https://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/%CE%B3%CE%B5%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%BE%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%BF%CE%B9-%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B3%CE%BA%CE%B1/>

Βουλγαρία και στις κεντρικές Δυνάμεις. Η Ελλάδα διχάζεται σε δύο κυβερνήσεις και δύο κρατικές εξουσίες. Κάθε μια στηρίζεται πάλι σε ένα πλατύ λαϊκό κίνημα συμπαράστασης, που καθιστά τον χωρίς σύγκρουση συμβιβασμό αδύνατο. Ο εθνικός διχασμός βρίσκεται στο πιο κρίσιμο σημείο του.

Ογκώδεις διαδηλώσεις στην Αθήνα και αντίστοιχες μαζικές εκδηλώσεις των επιστράτων καταδικάζουν τον πόλεμο και τη στρατηγική του Βενιζέλου και συντάσσονται έτσι πίσω από τις σημαίες της βασιλικής παράταξης. Την ίδια στάση υιοθετούν και όλες οι σοσιαλιστικές οργανώσεις της εποχής. Η παλιά Ελλάδα στην πλειοψηφία της τάσσεται με την κυβέρνηση των Αθηνών. Μια αντίστοιχη μαζική υποστήριξη υπέρ του Βενιζέλου εκδηλώνεται στη Θεσσαλονίκη.

Ο στόλος της Entente αποκλείει τα λιμάνια της παλιάς Ελλάδας και αποβιβάζεται στον Πειραιά το Νοέμβριο του 1916. Η κυβέρνηση της Αθήνας επιχειρεί να έρθει σε ένα συμβιβασμό με την Entente και να παραδώσει ειρηνικά την εξουσία στον Βενιζέλο. Η παρέμβαση όμως των αντιβενιζελικών μαζών και των επιστράτων υπήρξε τόσο βίαιη («εφονεύθησαν 35 άνδρες των συμμάχων και ετραυματίσθηκαν 80, φονευθέντων και 40 περίπου Ελλήνων» - 18 και 19.11.1916, Δασκαλάκης 1934: 596), που η προοπτική αυτή ακυρώνεται. Τελικά η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης θα επικρατήσει, με τη βοήθεια των συμμάχων, πάνω στην κυβέρνηση των Αθηνών και η νίκη της αυτή θα επισημοποιηθεί με την έξωση του βασιλιά Κωνσταντίνου στις 29 Μαΐου 1917 και την ανάληψη της βασιλείας από τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Με την επικράτηση του Βενιζέλου σε ολόκληρη τη χώρα, η Ελλάδα κηρύσσει, ως ενιαίο κράτος πλέον, τον πόλεμο στις κεντρικές Δυνάμεις και τους συμμάχους τους (27-6-1917).

Με την ήττα της μοναρχικής παράταξης παίρνει τέλος και ο εθνικός διχασμός της διάσπασης της πολιτικής και κρατικής εξουσίας. Θα παραμείνει όμως ως διάσπαση της πολιτικής σκηνής, αλλά και του προσωπικού των κρατικών μηχανισμών και θεσμών, σε μια βενιζελική και μια αντιβενιζελική-μοναρχική παράταξη. Μάλιστα, η ταύτιση όχι απλώς του Κωνσταντίνου αλλά του θρόνου ως θεσμού με την ηγεσία της αντιβενιζελικής παράταξης, θα στερήσει και από τον μετέπειτα βασιλιά τη δυνατότητα να ασκήσει τον ρόλο τους ως (υπερκομματικός) αρχηγός του κράτους. Ο βασιλιάς μέσα από τον εθνικό διχασμό έγινε κομματάρχης, η λειτουργία του ως υπερκομματικού ρυθμιστή του πολιτεύματος σχεδόν εκμηδενίστηκε. Άνοιξε έτσι ο δρόμος για τη μετατροπή του πολιτεύματος από βασιλευόμενη σε προεδρευόμενη Δημοκρατία. Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας το 1924 έχει τις ρίζες σ αυτόν ακριβώς τον μετασχηματισμό του πολιτικού ρόλου του θρόνου, μετασχηματισμό που προέκυψε από τον «εθνικό διχασμό».

Με τις Συνθήκες που ακολούθησαν τη νίκη της Entente στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως με τη Συνθήκη των Σεβρών (1920, με την Οθωμανική Αυτοκρατορία), η Ελλάδα επέκτεινε την επικράτειά της στη Βόρειο Ήπειρο σε βάρος της Αλβανίας, στη Δυτ. Θράκη σε βάρος της Βουλγαρίας και στην Α. Θράκη και στην περιοχή της Σμύρνης στη Μικρά Ασία σε βάρος της

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την ίδια συνθήκη η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώρισε την ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου, την ιταλική κυριαρχία στα Δωδεκάνησα και τις ακτές της Αττάλειας, τη γαλλική κυριαρχία στη Συρία και την Κιλικία, καθώς και την προσάρτηση από τη Βρετανία του Ιράκ, της Παλαιστίνης και της Κύπρου. Με την ίδια συνθήκη η περιοχή της Κωνσταντινούπολης και τα στενά τέθηκαν υπό διεθνή έλεγχο, η Αρμενία ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος και το Κουρδιστάν αυτόνομη επαρχία. Ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν γεγονός.

Η έκρηξη όμως της εθνικής τουρκικής επανάστασης υπό τον Μουσταφά Κεμάλ θα έχει ως συνέπεια τη συνέχιση του ελληνοτουρκικού πολέμου μέχρι το 1922, οπότε και συντρίβεται ο ελληνικός στρατός εισβολής στον ποταμό Σαγκάριο της Ανατολίας. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923, η Ελλάδα χάνει και πάλι την περιοχή της Σμύρνης και την Α. Θράκη, μαζί με την Ίμβρο και την Τένεδο, προς όφελος της Τουρκίας. Χάνει επίσης και τη Β. Ήπειρο προς όφελος της Αλβανίας ως αποτέλεσμα κατά κύριο λόγο του ελληνοϊταλικού ανταγωνισμού, που σοβεί από την εποχή της Συνθήκης των Σεβρών.

Καταφύγαμε εδώ σε μια τόσο λεπτομερειακή περιγραφή των γεγονότων που σχετίζονται με τον εθνικό διχασμό κατά την περίοδο 1914-1917 γιατί πρόκειται για μια από τις περισσότερο παρεξηγημένες, δηλαδή παραποιημένες περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Η απολογητική εθνικιστική ιδεολογία, θεωρεί την «εξάρτηση» των ελληνικών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων από τις ιμπεριαλιστικές Δυνάμεις ως την κύρια αιτία ή έστω την κατ' εξοχήν προϋπόθεση του εθνικού διχασμού. Για να το πούμε κάπως απλουστευμένα, ο Βενιζέλος ήταν σύμφωνα με αυτή την άποψη εκπρόσωπος των βρετανικών συμφερόντων και της εξάρτησης από τις δυτικές Δυνάμεις, ενώ αντίθετα ο βασιλιάς πρακτόρευε τα συμφέροντα των κεντρικών Δυνάμεων.

5. «Αγγλόφιλη» εναντίον «γερμανόφιλης» αστικής μερίδας;

Μια «αριστερή» ερμηνεία του «εθνικού διχασμού», τον αντιλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα της διαίρεσης της αστικής τάξης σε δυο αλληλοσπαρασσόμενες μερίδες.

Η αντίληψη αυτή, στην πιο απλουστευμένη εκδοχή της, αποτελεί απλώς παραλλαγή της γνωστής δοξασίας περί εξάρτησης κ.λπ. Υποστηρίζει δηλαδή ότι οι δυο μερίδες προκύπτουν κυρίως από την εξάρτηση από το αγγλικό ή αντίστοιχα το γερμανικό κεφάλαιο. Ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς δεν ήταν λοιπόν άμεσοι εκπρόσωποι της Αγγλίας ή αντίστοιχα της Γερμανίας στην Ελλάδα (όπως αλληλοκατηγορούνταν αμοιβαία κατά τη διάρκεια του διχασμού), αλλά εκπροσωπούσαν την «αγγλόφιλη» ή αντίστοιχα τη «γερμανόφιλη» μερίδα της ελληνικής αστικής

τάξης. (Την αντίληψη αυτή αναπτύσσει για παράδειγμα ο Ελεφάντης 1976: 159-220). Σε μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή, η αντίληψη αυτή θα υποστηρίξει ότι η επεκτατική βενιζελική στρατηγική εξέφραζε περισσότερο τα συμφέροντα της βιομηχανικής και χρηματιστικής μερίδας του ελληνικού κεφαλαίου, ενώ από την άλλη η προοπτική του πατσιφισμού ανταποκρινόταν περισσότερο στις θέσεις και προσδοκίες των κορυφών του κρατικού μηχανισμού και των κεφαλαιοκρατικών μερίδων που συνδέονταν με το κράτος.

Η αντίληψη αυτή που θεωρεί τα πολιτικά μορφώματα, τη δομή της πολιτικής σκηνής, αλλά και την πολιτική συγκυρία ως άμεση αντανάκλαση των οικονομικών μερίδων του κεφαλαίου και των συμφερόντων τους πρέπει να απορριφθεί: κυρίως γιατί υποτιμάει την πάλη των τάξεων, δηλαδή αποτυγχάνει να αντιληφθεί τον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο των κομμάτων και του αστικού αντιπροσωπευτικού συστήματος, ως μηχανισμών εξουσίας. Ξεχνάει η αντίληψη αυτή ότι οι αστικές μερίδες και τα συμφέροντά τους δεν υφίστανται παρά μόνο σε συνάρτηση με τις κυριαρχούμενες τάξεις, δηλαδή ως τρόπος αναπαραγωγής και εμπέδωσης της αστικής εξουσίας μέσα στην πάλη των τάξεων. Τα αστικά πολιτικά κόμματα αποτελούν έτσι μόνο με τη μεταφορική έννοια του όρου, τους εκπροσώπους της κυρίαρχης τάξης. Ο πραγματικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης είναι το καπιταλιστικό κράτος ως όλον. Τα αστικά κόμματα, ή καλύτερα το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα (που ο Αλτουσέρ σωστά ονομάζει πολιτικό Ιδεολογικό Μηχανισμό του Κράτους) αποτελεί απλώς ένα τμήμα αυτού του κράτους, επιτελεί μια επί μέρους λειτουργία στα πλαίσιά του: Την οργάνωση της λαϊκής αντιπροσώπευσης, την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την κοινοβουλευτικοποίηση των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο της αστικής-κρατικής στρατηγικής.

Το κοινοβουλευτικό φιλτράρισμα των διαφορετικών ταξικών πρακτικών (δηλαδή των πρακτικών όχι μόνο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, αλλά και της εργατικής τάξης και των συμμάχων της) κάνει έτσι δυνατή την αντιπροσώπευσή τους μέσα στο κράτος, επιτρέπει δηλαδή τελικά την υποταγή τους στο γενικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον, που παρίσταται με τη μορφή του εθνικού συμφέροντος. Παρά τον αστικό τους χαρακτήρα, τα αστικά πολιτικά κόμματα και πολιτικά προγράμματα δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους επειδή εκπροσωπούν διαφορετικά τμήματα ή μερίδες της αστικής τάξης, αλλά γιατί αποτυπώνουν ένα διαφορετικό τύπο αντιπροσώπευσης των αντιφατικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού αστικού συμφέροντος. Έτσι άλλωστε μπορούν να οριστούν και τα συμφέροντα των επί μέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων: ως σχετικά διαφοροποιημένες εκδοχές οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις. Η κύρια πλευρά των πραγμάτων δεν είναι

όμως αυτά τα επί μέρους καπιταλιστικά συμφέροντα, αλλά η (κοινοβουλευτική) οργάνωση της λαϊκής συναίνεσης και αντιπροσώπευσης ως διαδικασία της πάλης των τάξεων.

Η πολιτική παρέμβαση λοιπόν των λαϊκών τάξεων αποτελεί το καθοριστικό στοιχείο που κρίνει όχι μόνο ποια αστική στρατηγική θα επικρατήσει, αλλά πολύ περισσότερο, πώς θα διαμορφωθεί τελικά και πώς θα διατυπωθεί η κάθε αστική στρατηγική. Πρόκειται για έναν πολιτικό και κοινωνικό συσχετισμό των δυνάμεων ο οποίος υπόκειται σε ποικίλους μετασχηματισμούς, παρ' ότι βέβαια οι μετασχηματισμοί αυτοί υφίστανται πάντα (δηλαδή μέχρι την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος) στο εσωτερικό των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Η οποιαδήποτε αστική στρατηγική δεν μπορεί επομένως να γίνει αντιληπτή και να αναλυθεί παρά σε συνάρτηση με τον ιδιαίτερο τρόπο οργάνωσης της κυριαρχίας πάνω στις λαϊκές μάζες που προωθεί και συνεπάγεται. Έτσι, όσο και αν σε ορισμένες περιπτώσεις μια συγκεκριμένη αστική στρατηγική συνδέεται προνομιακά με τα ιδιαίτερα συμφέροντα μιας επί μέρους αστικής μερίδας (πράγμα που δεν συμβαίνει βέβαια σε κάθε περίπτωση), εντούτοις η στρατηγική αυτή σε κάθε περίπτωση αποτελεί ένα συγκεκριμένο τρόπο διατύπωσης και οργάνωσης του γενικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος. Μια αστική στρατηγική λοιπόν, που δεν εξασφαλίζει τη συναίνεση και υποστήριξη, ή έστω την ανοχή των κυριαρχούμενων τάξεων υπόκειται κάθε στιγμή στην αναίρεση της ανοικτής πολιτικής κρίσης. Η πολιτική αυτή κρίση πάλι, αν δεν μετασχηματιστεί σε επαναστατική κρίση (πράγμα για το οποίο απαιτείται ένας ειδικός συσχετισμός των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων), ή κρίση ηγεμονίας (που υπό ειδικές και πάλι συνθήκες οδηγεί προς τη μη κοινοβουλευτική - δικτατορική μορφή διακυβέρνησης) θα εγκυμονεί τη διατύπωση μιας εναλλακτικής ηγεμονικής αστικής στρατηγικής: δηλαδή το καναλιζάρισμα της συναίνεσης και αντιπροσώπευσης σε μια διαφορετική μορφή οργάνωσης του γενικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος, και των πολιτικών συσχετισμών.

Αυτή η απολογητική εκδοχή της θεωρίας της εξάρτησης επιχειρεί να συσκοτίσει δυο πραγματικότητες τις οποίες μας κατέστησε ήδη σαφείς η λεπτομερειακή αναφορά στα γεγονότα της περιόδου 1914-17:

α) Ότι ο διχασμός προέκυψε ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης δυο εθνικών στρατηγικών. Παρ' ότι δηλαδή αλληλοαποκλείονταν, οι δυο πολιτικές στρατηγικές που διατυπώθηκαν (η βενιζελική και η αντιβενιζελική) στόχευαν στη διατήρηση ή και την επέκταση της ελληνικής εθνικής επικράτειας που έμοιαζε να απειλείται από την εξέλιξη του φονικότερου πολέμου που είχε ποτέ γνωρίσει η περιοχή της Α. Μεσογείου και των Βαλκανίων.

β) Ότι η όξυνση της σύγκρουσης ανάμεσα στις δυο στρατηγικές ήταν κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα της πολιτικής παρουσίας και παρέμβασης των πλατιών λαϊκών μαζών, που στήριξαν

τόσο τη βενιζελική όσο και τη μοναρχική πτέρυγα. Χωρίς αμφιβολία η μοναρχική στρατηγική εξασφάλισε την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας των κινητοποιημένων λαϊκών μαζών της παλιάς Ελλάδας, που είχαν ήδη χύσει το αίμα τους στους πολέμους του 1912-13. Έτσι η υποστήριξη προς τη μοναρχική πολιτική στρατηγική προσέλαβε ένα ανοιχτά αντιπολεμικό περιεχόμενο και χαρακτήρα, δεν ταυτιζόταν δηλαδή κατ' ανάγκη με το γενικότερο πολιτικό πρόγραμμα ή την ιδεολογία του μοναρχισμού. Ήταν τελικά αγώνας ενάντια στη Μεγάλη Ιδέα, ενάντια στην κυρίαρχη επεκτατική στρατηγική του ελληνικού αστισμού από την ίδρυση ακόμα του ελληνικού κράτους, στρατηγική που από το 1912 και μετά είχε αρχίσει να γίνεται πραγματικότητα. Με την έννοια αυτή έχει απόλυτο δίκιο ο Σεραφεΐμ Μάξιμος, μέχρι το 1927 μέλος του Πολιτικού Γραφείου και κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΚΚΕ, όταν γράφει:

«Η σύγκρουση δυο αστικών μερίδων εξελίχθηκε σε σύγκρουση τάξεων, κατά την οποία τα κοινωνικά καταπιεζόμενα στρώματα σηκώσανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου» (Μάξιμος 1975: 14).³

Χαρακτηριστικό της υποστήριξης που εξασφάλισε η αντιπολεμική στάση της αντιβενιζελικής παράταξης είναι και το γεγονός ότι στις εκλογές της 1-11-1920 το κόμμα των Φιλελευθέρων συγκέντρωσε μόλις 44,1% των ψήφων έναντι 55,9% της αντιβενιζελικής Ενώσεως (στην οποία συμμετείχε και το ΣΕΚΕ που λίγο αργότερα μετονομάστηκε σε ΚΚΕ), παρ' ότι οι εκλογές διεξήχθησαν αμέσως μετά τη γνωστοποίηση των αποφάσεων της Συνθήκης των Σεβρών, με τις οποίες είχε δικαιωθεί ιστορικά ο Βενιζέλος. Ενδεικτική είναι επίσης και η αντίσταση που

³ Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1928. Στην ανακοίνωση του Συνεδρίου των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού το 1924 διαβάζουμε: «Ήλθαν οι πόλεμοι οι βαλκανικοί του 1912-1913. Οι καταστροφές που έφεραν οι πόλεμοι εκείνοι ανάμεσα στις φτωχές μάζες του λαού άρχισαν να σημειώνουν τις πρώτες απογοητεύσεις των και ψύχραναν τον αισθηματικό ζήλο, τον οποίο τους είχαν εμπνεύσει στις παραμονές των πολέμων οι στρατιωτικοί και πολιτικοί αρχηγοί με τα μεγάλα παχειά λόγια της μεγαλοιδεατικής ρητορείας περί “Μεγάλης Ελλάδας”, περί “δούλων αδελφών” και περί “εθνικού μεγαλείου”. Οι καταστροφές και η γενική εξάρθρωση που έφεραν μέσα στη ζωή των φτωχών λαϊκών τάξεων οι πόλεμοι εκείνοι έμειναν από τότε μόνιμες σχεδόν και κατάντησαν μια πληγή διαρκώς ανανεούμενη και αθεράπευτη. Μια μεγάλη μερίδα του λαού έχανε τα στηρίγματά της. [...] Τα πολεμικά χρέη μεγάλωναν και τα βάρη τους φορτώνονταν κάθε λίγο ως έμμεσοι φόροι στη ράχη του λαού. Το κόστος της ζωής ολόένα και ανέβαινε και όταν με το κλείσιμο της ειρήνης τα παιδιά του λαού ξαναγύριζαν απ' τις “απελευθερωμένες” χώρες όπου δεν είχαν ιδεί παρά ένα μωσαϊκό εθνικοτήτων και φυλών, (Ελληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Εβραίοι, Αρμένιοι, Ρουμάνοι, Αλβανοί), βρέθηκαν εμπρός σε μια κατάσταση, που ποτέ βέβαια δε θα μπορούσαν να τήνε φαντασθούν πρωύτερα: Απέναντι στην επέκταση των ορίων του Κράτους έβλεπαν τη ζωή τους πολύ πιο δύσκολη από πριν, γεμάτη από στερήσεις και τους εαυτούς των, τους “ενδόξους ήρωας του πολέμου”, ανυπεράσπιστους μέσα στο σκληρό τους αγώνα» *Πόλεμος κατά του πολέμου. Αποφάσεις του πρώτου πανελληνίου συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού*, 1975 [1924], Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη: 23.

πρόβαλαν οι στρατευμένοι της Μικράς Ασίας και η οποία έφτασε μέχρι τις μαζικές εκδηλώσεις λιποταξίας.

Όμως και η βενιζελική παράταξη, που έκφραζε την πάγια επεκτατική στρατηγική του ελληνικού κεφαλαίου, τη Μεγάλη Ιδέα, βρήκε σημαντική λαϊκή υποστήριξη, κυρίως από τον ελληνικό πληθυσμό της βόρειας Ελλάδας, που αισθανόταν να απειλείται άμεσα από τις βουλγαρικές αλλά και τις σερβικές βλέψεις στη Μακεδονία. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του βενιζελισμού συνέβαλε επίσης αναμφίβολα στην εξασφάλιση αυτής της υποστήριξης. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να αντιληφθούμε το γεγονός ότι ένα από τα πρώτα μέτρα που πήρε η προσωρινή βενιζελική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, η απελευθέρωση δηλαδή των κολίγων της νέας Ελλάδας κι η διανομή της γης των τσιφλικιών.

Αυτό που επιχειρούν να συγκαλύψουν οι κυρίαρχες ερμηνείες, είναι ο ιμπεριαλιστικός-επεκτατικός χαρακτήρας της ελληνικής εθνικής πολιτικής καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε. Επρόκειτο με άλλα λόγια όχι για την απελευθέρωση ελληνικών εδαφών, αλλά για την ιμπεριαλιστική κατάκτηση εδαφών στα οποία η ελληνική μειοψηφία αποτελούσε συνήθως το οικονομικά κυρίαρχο στοιχείο.

Ο διχασμός δεν είναι η ιστορία της σύγκρουσης ανάμεσα σε δυο μερίδες του κεφαλαίου. Είναι η ιστορία της σύγκρουσης δυο στρατηγικών διαχείρισης των γενικών αστικών συμφερόντων, σύγκρουσης που μορφοποιήθηκε και τροφοδοτήθηκε από την παρέμβαση των μαζών. Όταν η άρνηση των συμμάχων της Entente, αρχικά, και η έκβαση του πολέμου, στη συνέχεια, οδήγησαν στη διαφωνία Βενιζέλου-βασιλιά και στην παράταση της ελληνικής ουδετερότητας, τότε ήρθε ακριβώς η παρέμβαση των λαϊκών μαζών της νότιας Ελλάδας για να ακυρώσει για έναν ακόμα χρόνο την από καταβολής ελληνικού κράτους επεκτατική-πολεμική στρατηγική του αστισμού, προσδίνοντας ταυτόχρονα στην εναλλακτική αστική στρατηγική της ουδετερότητας (και αντίστοιχα στον διχασμό) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της (του). Από τον Φεβρουάριο ως τον Νοέμβριο του 1915 η ουδετερότητα αναδεικνύεται σε ηγεμονική (αστική) πρόταση διακυβέρνησης. Η τελική επικράτηση της επεκτατικής-ιμπεριαλιστικής στρατηγικής θα ήταν αδύνατη χωρίς την επιδείνωση της διεθνοπολιτικής συγκυρίας (γερμανοβουλγαρική εισβολή) και την αντίστοιχη υποστήριξη που βρήκε η στρατηγική αυτή από τις λαϊκές τάξεις της βόρειας Ελλάδας.

6. Στοιχεία για την πληθυσμιακή σύνθεση των «νέων χωρών» και της Μικράς Ασίας

Ξεκινώντας από τα εδάφη που προσαρτήθηκαν κατά τους βαλκανικούς πολέμους (στις νότιες μόνο περιοχές των οποίων αποτελούσε το ελληνικό στοιχείο την πλειοψηφία) χρήσιμη είναι η ανάλυση του Δημήτρη Λιθοξόου, 1992, «Η μητρική γλώσσα των κατοίκων του ελληνικού τμήματος της Μακεδονίας πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών», *Θέσεις* τ. 38, Ιανουάριος-Μάρτιος: 39-66. Ο Λιθοξόου δείχνει ότι σε οκτώ επαρχίες της ελληνικής Μακεδονίας [«Γενιτζά, Βοδενά (Εδεσσα), Αβρέτ Ισάρ (Κιλκίς) και τμήμα Δοϊράνης, τμήμα Γευγελής (Παιονία), τμήμα Τίφκες ή Καφαντάρ (Αλμωπία), τμήμα Δεμίρ Ισάρ (Σιντική), τμήμα Νευροκοπίου (Ζύρνοβο), Φλώρινα»] ο ελληνόφωνος πληθυσμός πριν την ανταλλαγή πληθυσμών ήταν ανύπαρκτος:

«Για τις οκτώ επαρχίες είναι εύκολο να συναχθούν συμπεράσματα για τον τρόπο που το ελληνικό κράτος κατασκεύασε την απογραφή του 1928. Στο σύνολο των 287.407 κατοίκων εμφανίζεται ένα ποσοστό 80,9% ορθόδοξων ελληνοφώνων ενώ στην πραγματικότητα έχουμε 43,7% ορθόδοξων ελληνοφώνων προσφύγων και λίγες εκατοντάδες παλαιοελλαδίτες που αποτελούν το διοικητικό μηχανισμό» (Λιθοξόου 1992: 53).

Παρά την παραποίηση των στοιχείων που εντοπίζει ο Λιθοξόου, αξίζει να παραθέσουμε εδώ την πληθυσμιακή σύνθεση των Νομών της Μακεδονίας που προσάρτησε η Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του ελληνικού κράτους, όπως τα επεξεργάστηκε ο Αλέξανδρος Α. Πάλλης (1934)⁴:

Σε 12 Νομούς ο ελληνικός πληθυσμός εμφανίζεται πλειοψηφικός:

- 1) Ελασσόνας (88% Έλληνες, 12% Τούρκοι)
- 2) Κοζάνης (60% Έλληνες, 40% Τούρκοι)
- 3) Γρεβενών (76% Έλληνες, 18% Τούρκοι)
- 4) Πιερίας (80% Έλληνες, 18% Τούρκοι)
- 5) Καστοριάς (56% Έλληνες, 24% Τούρκοι, 19% Βούλγαροι)
- 6) Βοΐου (75% Έλληνες, 25% Τούρκοι)
- 7) Ημαθίας (70% Έλληνες, 20% Τούρκοι, 10% διάφοροι)
- 8) Γιαννιτσών (56% Έλληνες, 39% Τούρκοι)
- 9) Χαλκιδικής (86% Έλληνες, 7% Τούρκοι, 7% διάφοροι)
- 10) Θάσου (100% Έλληνες)

⁴ Γενικός Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (1916-18), και αργότερα μέλος της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών της Συνθήκης της Λωζάνης (1924-25).

11) Σερρών (47% Έλληνες, 40% Τούρκοι, 9% Βούλγαροι)

12) Φυλλίδος (74% Έλληνες, 17% Τούρκοι, 7% Βούλγαροι).

Αντίθετα, το ελληνικό στοιχείο μειοψηφούσε σ' όλους τους νομούς που βρίσκονταν στα βόρεια και ανατολικά της Μακεδονίας, που προσαρτήθηκε το 1913 στο ελληνικό κράτος. Σύμφωνα πάντα με τα επίσημα ελληνικά στοιχεία η πληθυσμιακή σύνθεση των νομών αυτών ήταν το 1912 η ακόλουθη:

1) Νέστου: 2% Έλληνες, 98% Τούρκοι

2) Δράμας: 15% Έλληνες, 79% Τούρκοι, 5% Βούλγαροι

3) Καβάλας: 29% Έλληνες, 69% Τούρκοι, 2% διάφοροι

4) Παγγαίου: 40% Έλληνες, 60% Τούρκοι

5) Σιδηροκάστρου: 19% Έλληνες, 40% Τούρκοι, 37% Βούλγαροι

6) Κιλκίς: 2% Έλληνες, 66% Τούρκοι, 29% Βούλγαροι

7) Παιονίας: 36% Έλληνες, 42% Τούρκοι, 17% Βούλγαροι

8) Θεσσαλονίκης: 29% Έλληνες, 23% Τούρκοι, 45% διάφοροι (κυρίως ισπανόφωνοι Εβραίοι)

9) Λαγκαδάς: 36% Έλληνες, 50% Τούρκοι

10) Αλμωπίας: 54% Τούρκοι, 46% Βούλγαροι (καθόλου Έλληνες)

11) Εδέσσης: 40% Έλληνες, 48% Τούρκοι, 12% Βούλγαροι

12) Εορδαίας: 20% Έλληνες, 76% Τούρκοι

13) Φλωρίνης: 32% Έλληνες, 32% Τούρκοι, 35% Βούλγαροι.

Στα εδάφη που διεκδικούσε και τελικά κατέκτησε η Ελλάδα με την είσοδό της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχουμε μια σαφή πλειοψηφία του οθωμανικού πληθυσμού:

«2.000.000 Ελλήνων κατοικούσαν στην Ανατολική Θράκη, την Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ασία έναντι 8.000.000 Τούρκων και 1.200.000 περίπου Αρμενίων, Εβραίων, Βουλγάρων κ.λπ. (η επίσημη οθωμανική απογραφή του 1910 δεν διαφέρει πολύ από τις στατιστικές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ως προς τους αριθμούς των μη Τούρκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας)» (Βερέμης 1986: 49.)

Επίσης, σύμφωνα με στατιστικές του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το Βιλαέτι του Αϊδινίου με πρωτεύουσα τη Σμύρνη είχε 950.000 Τούρκους και 620.000 Έλληνες (Βερέμης 1986: 49). Αν ο Βενιζέλος σχεδίαζε να ανταλλάξει τα εδάφη αυτά με την περιοχή της Καβάλας στην Α. Μακεδονία, δεν το έκανε επειδή ήταν εξαρτημένος από τους Άγγλους, αλλά επειδή ήθελε να ανοίξει τον δρόμο για τις νέες ελληνικές μπεριαλιστικές προσαρτήσεις, ξέροντας πολύ καλά ότι τα

περιορισμένα σε έκταση εδάφη που παραχωρούσε ήταν ακόμα λιγότερο ελληνικά από ό,τι τα μεγάλης έκτασης εδάφη που διεκδικούσε.

Οι «εθνικοί πόλεμοι» της Ελλάδας κατά την περίοδο που εξετάζουμε ήταν ως επί το πλείστον ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι, ανάλογοι με τους πολέμους των άλλων καπιταλιστικών χωρών την ίδια εποχή. Οι πόλεμοι αυτοί νομιμοποιούνταν βέβαια στο πλαίσιο της κυρίαρχης εθνικιστικής αστικής ιδεολογίας.

Η νομιμοποίηση του ελληνικού ιμπεριαλισμού εισέρχεται όμως το αργότερο κατά την περίοδο 1915-17 σε κρίση. Οι λαϊκές μάζες της παλιάς Ελλάδας αντιστέκονται στη στρατηγική των πολεμικών προσαρτήσεων και οξύνουν έτσι σε εκρηκτικό σημείο τις ενδοαστικές αντιφάσεις. Ο επεκτατισμός μπορεί να επιβληθεί μόνο χάρη στην ευνοϊκή για αυτόν (δηλαδή την καταστροφική για τη χώρα) διεθνοπολιτική συγκυρία (βουλγαρική συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών Δυνάμεων και εισβολή στην Αν. Μακεδονία), αλλά και χάρη στην υποστήριξη που βρήκε από τον βορειοελλαδίτικο ελληνικό πληθυσμό, που το αργότερο από τις αρχές του 1916 αισθανόταν να απειλείται από μια νέα εθνική υποδούλωση.

Η σιωπή της επίσημης ιστοριογραφίας γύρω από την εσωτερική δυναμική του εθνικού διχασμού έχει λοιπόν το ίδιο περιεχόμενο με τη σιωπή της γύρω από την πληθυσμιακή-εθνολογική σύνθεση των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1912-1920: Αποτελεί αποσιώπηση του ιμπεριαλιστικού χαρακτήρα του ελληνικού κεφαλαίου και κράτους. Η ιμπεριαλιστική εξάπλωση του ελληνικού κεφαλαίου, που άνοιγε τον δρόμο και για την εξάπλωση της σημαίας, του ελληνικού κράτους, στηριζόταν και στην ιστορικά διαμορφωμένη διασπορά αυτού του κεφαλαίου πέρα από τα σύνορα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η διαφορά όμως αυτή ως προς το κλασικό μοντέλο των ευρωπαϊκών ιμπεριαλισμών δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι υφίσταται και μια αντίστοιχη διαφορά στο ουσιαστικό περιεχόμενό τους, ως διαδικασιών καπιταλιστικής και κρατικής επέκτασης (ή ακριβέστερα, διεθνούς επέκτασης ενός συνολικού συστήματος καπιταλιστικής κυριαρχίας).

7. Το 1922 ως σημείο καμψής στη νεοελληνική ιστορία

Από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους (ουσιαστικά τον Ιανουάριο του 1828), η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένας υπανάπτυκτος κοινωνικός σχηματισμός, δηλαδή ως ένας κοινωνικός σχηματισμός στο εσωτερικό του οποίου κυριαρχούν κάποιοι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Αντίθετα, η Ελλάδα αποτελεί από την πρώτη στιγμή έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Οι καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας κυριαρχούν σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, οι προκαπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης ουσιαστικά απουσιάζουν μέχρι την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων (1864)

και της Θεσσαλίας (1881). Το οικονομικό επίπεδο της χώρας ήταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάσαμε συγκρίσιμο με τα αντίστοιχα μέσα ευρωπαϊκά επίπεδα.

Παρ' όλα αυτά διατηρείται για μια συγκριτικά μεγάλη ιστορική περίοδο η κυριαρχία των ιστορικά πρώιμων μορφών κεφαλαίου, δηλαδή του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου, και αντίστοιχα καθυστερεί η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Παρά τη γρήγορη ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού από τη δεκαετία του 1870 και μετά, διατηρείται η απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις ηγετικές βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης. Μέχρι το τέλος των πολεμικών περιπετειών δεν έχει φτάσει ακόμα για την Ελλάδα η εποχή της «εκ των υστέρων κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος» ως προς τις χώρες αυτές.

Συνοψίζοντας την ανάλυση που επιχειρήσαμε μπορούμε νομίζω να εντοπίσουμε 4 παράγοντες που καθόρισαν αυτή τη σχετικά καθυστερημένη εμπέδωση του βιομηχανικού καπιταλισμού στη χώρα:

α) Η αντίσταση που πρόβαλλαν κατά την πρώτη περίοδο μετά την Ανεξαρτησία οι απομονωμένοι από την αγορά καλλιεργητές και οι αντίστοιχες (ορεινές) αγροτικές περιοχές, που αποτελούσαν και τον τόπο αναπαραγωγής της ληστείας. Μέχρι τα τέλη του αιώνα η επίδραση του παράγοντα αυτού είχε, όμως, ουσιαστικά εκμηδενιστεί.

β) Η εμφάνιση και το σχετικά σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό βάρος που απέκτησαν από το 1881 και μετά (προσάρτηση Ηπειροθεσσαλίας) οι ανταγωνιστικές προς τον καπιταλισμό προκαπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο.

γ) Η εθνική ετερογένεια του πληθυσμού των εδαφών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη συνθήκη των Σεβρών, και το ανοικτό επομένως εθνικό ζήτημα στις περιοχές αυτές.

δ) Η διασπορά, ήδη πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, του ελληνικού πληθυσμού και του ελληνικού κεφαλαίου στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατ. Μεσογείου. Παρ' ότι η διασπορά αυτή λειτούργησε ως η βασική προϋπόθεση του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους, εντούτοις αποστερούσε από τη χώρα ένα μεγάλο μέρος από το υλικό και ανθρώπινο δυναμικό που θα διαφορετικά θα συνέβαλε στην καπιταλιστική ανάπτυξη.

Από όλους τους παραπάνω παράγοντες ο καθοριστικότερος, σε ό,τι αφορά τη σχετική καθυστέρηση της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού στην Ελλάδα, ήταν φυσικά ο τελευταίος, η διασπορά, η ύπαρξη της «Μεγάλης Ελλάδας» έξω και πέρα από τα πραγματικά σύνορα της Ελλάδας, και η κυριαρχία εκεί (σε εδάφη δηλαδή που στην πλειοψηφία τους ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) του κεφαλαίου που βρισκόταν σε ελληνικά χέρια. Η Μεγάλη Ιδέα του ελληνικού ιμπεριαλισμού απέκλειε έτσι για 100 περίπου χρόνια κάθε προοπτική εθνικής ενοποίησης και ομογενοποίησης στα πλαίσια του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού

σχηματισμού και υπονόμευε ως ένα βαθμό τις προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στο πλαίσιο της «παλιάς Ελλάδας», παρά τη σύνδεση των ελληνικών αυτών κοινοτήτων με τον ελληνικό καπιταλισμό και τη διευρυμένη αναπαραγωγή του.

Το 1922, με τη Μικρασιατική Καταστροφή εκλείπουν όλοι οι παράγοντες που μέχρι τότε λειτουργούσαν ανασχετικά για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, που ξεπερνούν τα 1,2 εκατομμύρια άτομα, βάζουν ουσιαστικά τέλος με την επιστροφή τους στην Ελλάδα, στην ιστορική περίοδο της διασποράς του ελληνισμού (και του ελληνικού κεφαλαίου). Οι Έλληνες των Βαλκανίων είχαν ήδη επαναπατριστεί με τη λήξη των βαλκανικών πολέμων.

Η αποκατάσταση των προσφύγων σήμαινε παράλληλα την τελική λύση τόσο του εθνικού ζητήματος (με την ανταλλαγή των πληθυσμών και την εγκατάσταση 500.000 προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη εξασφαλίζεται για πρώτη φορά η πλειοψηφία των ελληνικών πληθυσμών σε όλα τα νεοπροσαρτηθέντα εδάφη), όσο και του αγροτικού ζητήματος, μια και η αγροτική μεταρρύθμιση που είχε νομοθετηθεί ήδη από το 1917 μπήκε τώρα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, σε εφαρμογή.

Το 1922 δεν αποτελεί λοιπόν μόνο το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Αποτελεί την αφετηρία για μια ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και των διεθνών του αρθρώσεων, ανοίγει μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία. Είναι η εποχή της εθνικής ομογενοποίησης και ενοποίησης, εποχή ακόμα που ξεκινάει η ταχύρρυθμη βιομηχανικής ανάπτυξης και η "εκ των υστέρων κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος" με τη βιομηχανική Δύση. Ποτέ στο παρελθόν ο ελληνικός καπιταλισμός δεν είχε γνωρίσει μια τόσο γρήγορη καπιταλιστική ανάπτυξη και μια αντίστοιχη κοινωνική αναδιάρθρωση, όπως αυτή που συντελέστηκε κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή.

7.1. Η οικονομική ανάπτυξη

α) Η αγροτική μεταρρύθμιση

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι πρόσθεσαν 432.000 εκτάρια καλλιεργήσιμου εδάφους στην ελληνική επικράτεια και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άλλες 69.000 εκτάρια. Όπως ήδη είπαμε στα νέα αυτά εδάφη κυριαρχεί η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις είναι ανάλογες με αυτές που επικρατούν στη Θεσσαλία. Με την αγροτική μεταρρύθμιση που αρχίζει να εφαρμόζεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μοιράζονται 850.000 εκτάρια σε περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων και επιπλέον 673.000 εκτάρια σε 130.000 αγροτικές οικογένειες της παλιάς Ελλάδας

(Σβορώνος 1976: 125). Συνολικά με την αγροτική μεταρρύθμιση διαμοιράστηκε κατά την περίοδο 1922-1938 το 38% του καλλιεργήσιμου εδάφους της χώρας. Από τους αγροτικούς κλήρους που μοιράστηκαν το 36% είχαν έκταση μικρότερη από 10 στρέμματα, το 36% είχαν έκταση μεταξύ 10 και 30 στρεμμάτων, το 24% ήταν 30-100 στρέμματα και μόνο 4% των κλήρων ήταν μεγαλύτεροι από 100 στρέμματα.

Η αγροτική πίστη νομοθετείται το 1914 και παράλληλα θεσμοθετούνται οι αντίστοιχοι οργανισμοί. Οι αγροτικές πιστώσεις αυξάνουν όμως σημαντικά από το 1917 και μετά, για παράδειγμα τριπλασιάζονται το 1918 σε σχέση με το 1917, ενώ οι πιστώσεις που δίνονται το 1927 (1.144,4 εκατομ. δρχ.) είναι πενταπλάσιες από τις πιστώσεις του 1923 (220 εκατ. δρχ.) και 14 φορές περισσότερες από τις πιστώσεις που δόθηκαν στους γεωργούς το 1920 (79,5 εκατ. δρχ.) (Βεργόπουλος 1975: 158).

Το 1929 ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

Κατά την περίοδο 1922-1938 ολοκληρώνεται λοιπόν το πέρασμα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας (ακριβέστερα της αγροτικής οικονομίας της Θεσσαλίας και των νέων χωρών) από τις προκαπιταλιστικές μορφές ιδιοκτησίας και παραγωγής στη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής όπως αυτή αντιστοιχεί και εντάσσεται στο καπιταλιστικό σύστημα και στις προτεραιότητες και τη δυναμική της βιομηχανικής καπιταλιστικής ανάπτυξης. Οι λειτουργίες της αγοράς, το πιστωτικό σύστημα και η κρατική πολιτική επιδοτήσεων, τιμών και πιστώσεων αποτελούν τους μηχανισμούς που συναρθρώνουν τον αγροτικό τομέα με τον καπιταλιστικό βιομηχανικό τομέα της οικονομίας και τη συνολική διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο κρατικός παρεμβατισμός στη γεωργία έχει ως στόχο από τη μια να κρατηθούν σε χαμηλά επίπεδα οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, και επομένως τα έξοδα αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και από την άλλη να ωθούνται συνεχώς οι καλλιεργητές προς τον εκσυγχρονισμό, δηλαδή την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας τους.

β) Το εφοπλιστικό κεφάλαιο

Με την συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καταστρέφεται το 67,5% του ελληνικού εμπορικού στόλου. Η χωρητικότητα των ελληνικών ατμοπλοίων μειώνεται από 893.000 τον. το 1915 σε 290.000 τον. το 1918. Εντούτοις οι Έλληνες εφοπλιστές αποκομίζουν κατά τη διάρκεια του πολέμου τεράστια κέρδη, γεγονός που επιτρέπει τη γρήγορη αύξηση της ελληνικής χωρητικότητας μετά τον πόλεμο. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου φτάνει τους 563.353 τον. το 1919 (χωρητικότητα ατμοπλοίων 430.2237 τον.) τους 980.405 τον. το 1925 (ατμόπλοια 912.609 τον.), τους 1.408.082 τον. το 1929 (ατμόπλοια 1.350.157 τον.), τους 1.656.861

τον. το 1933 (1.600.620 τον. είναι η χωρητικότητα των ατμοπλοίων) (Σκαρπέτης 1934 σ. 201) και τους 1.837.000 τόνους το 1940 (αποκλειστικά ατμόπλοια, Μπαμπανάσης 1986: 34).

γ) Οικονομικά αποτελέσματα των πολέμων

Η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας επιταχύνεται κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων αλλά και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η άμεση συνέπεια των πολέμων ήταν η απομόνωση από τη διεθνή αγορά (ιδιαίτερα κατά την περίοδο του αποκλεισμού της παλιάς Ελλάδας από τον στόλο της Entente, το 1916-17) καθώς και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς με την κατάκτηση των νέων εδαφών. Και οι δυο αυτοί παράγοντες ευνόησαν την αύξηση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής, τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, αλλά και νέων βιομηχανικών κλάδων κ.λπ.

Η εγκαταστημένη βιομηχανική ισχύς αυξάνεται έτσι στο διάστημα 1909-1920 κατά δέκα σχεδόν φορές, ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνει μόνο κατά 1,9 φορές.

7.2. Η ιδεολογική τομή

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας σήμανε μια ανάπλαση του ελληνικού εθνικισμού, μέσα από την αναζήτηση ενός νέου «εθνικού οράματος». Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Ξιφαράς (1995, 1996), το νέο αυτό όραμα στηρίζεται σε δύο πυλώνες, ανάμεσα στους οποίους συχνά αναπτύσσονται εντάσεις: Αφενός η διαμόρφωση, όπως το διατυπώνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ενός «κράτους συγχρονισμένου [...] το οποίο, εάν δεν είναι πρωτοπόρον, θα ευρίσκεται, πάντως, ακολουθούν,

μέσα εις την πρωτοπορίαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν»,⁵ και αφετέρου η αναζήτηση της «εθνικής αυτογνωσίας» και της «εθνικής ταυτότητας».⁶

Ο Σπύρος Μελάς θα γράψει χαρακτηριστικά τον Ιανουάριο 1933:

«Η ώρα για το ξεκαθάρισμα έχει σημάνει για μας του Έλληνες. Η ιστορική δράση μιας μεγάλης γενιάς, με κεφαλή το Βενιζέλο, αφού αποκατάστησε, μ' επιβλητικές θυσίας αιμάτων, το πανελλήνιο εθνικό κράτος, έφερε την κάθαρση στην πολιτική τραγωδία που παιζότανε πεντακόσια χρόνια, για ν' αποκορυφωθεί με την ελληνοτουρκική φιλία. Ο ελληνικός εθνικισμός με τις εδαφικές διεκδικήσεις του και τις ιμπεριαλιστικές του επιχειρήσεις προς τα παράλια του Βοσπόρου και τους παλιούς, γνώριμους και σαηηνευτικούς δρόμους του Αλέξανδρου και των Βυζαντινών αυτοκρατόρων προς τα πιο μακρινά Μικρασιατικά οροπέδια, πέρασε πια στην ιστορία, π' αρχίζει να φαίνεται κιόλας ξεθωριασμένη. Ο εθνικός μας ορίζοντας απόχτησε την ποθητή ξαστεριά [...] Μέσα στο γαλήνιο πλαίσιο της η εθνική συνείδηση μπορεί ν' αποδοθεί άνετα στον εαυτό της – στην πνευματική και εθνική της σύσταση» (Σπύρου Μελά, 1933, «Πνευματικός Ελληνισμός», στο του ιδίου *Δάσκαλοι του Γένους*, Μπίρης, Αθήνα 1971: 9).

Την ίδια χρονιά, ο Μελάς διευκρινίζει ότι ο «πνευματικός ελληνισμός» έχει ως βάση του τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό:

«Στον τόπο της παλιάς ιδέας του εθνικιστικού ελληνισμού με τις αλυτρωτικές και ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις, υψώνουμε σήμερα, στ' όνομα της μεγάλης θυσίας τους, τη σημαία ενός καινούργιου πνευματικού ελληνισμού. Αυτός δε μπορεί να νοηθεί σαν άρνηση των εθνικών αξιών και της εθνικής κληρονομιάς, του ανεχτίμητου θησαυρού πούχει σωρέψει ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός. Δε μπορεί

⁵ «Είμεθα σήμερον έθνος που επέρασε την παιδική ηλικίαν, συμπληρώνει την νεανικήν και αρχίζει να εισέρχεται εις την ανδρικήν. Όποιος έχει αυτό υπ' όψιν, πως είναι δυνατόν να αμφιβάλλη ότι η σταδιοδρομία του έθνους κατά την δευτέραν εκατονταετίαν του ελευθέρου βίου του θα είναι καλύτερα τη; πρώτης; Εγώ είμαι βέβαιος ότι κατά την δευτέραν εκατονταετίαν θα φθάσωμεν εις μεγάλα αποτελέσματα, προς άλλην εννοείται κατεύθυνσιν, όχι προς ουσιώδη εδαφικήν επέκτασιν ή απελευθέρωσιν υποδούλων αφελών, οι οποίοι, δεν θέλω να εξετάσω πώς συνεκεντρώθησαν εντός των συνόρων της ελευθέρας πατρίδος, αλλά προς δημιουργίαν κράτους συγχρονισμένου, το οποίο, εάν δεν είναι πρωτοπόρον, θα ευρίσκεται, πάντως, ακολουθούν, μέσα εις την πρωτοπορίαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν» (Ελ. Βενιζέλος, Λόγος στους κατοίκους των Ξιφαράς, Δημήτρης, 1995, «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας», Μέρος Α', *Θέσεις* τ. 53, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 69-88: 76, Καλαβρύτων. 28 Μαΐου 1930, παρατίθεται στο

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=516&Itemid=29

⁶ Όπ.π.: 78, βλ. και Ξιφαράς, Δημήτρης, 1996, «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας», Μέρος Β', *Θέσεις* τ. 54, Ιανουάριος-Μάρτιος, 61-86, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=525&Itemid=29

παρά να είναι η συνειδητοποίηση και γονιμοποίηση τους, μια καινούργια ερμηνεία, μια νέα προσαρμογή» (Σπ. Μελάς, «Έθνος και ανθρωπότητα», παρατίθεται στο Ξιφαράς 1996: 62).

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρέμβαση του Π. Καρολίδη, που θα μας παρουσιάσει η Εύη, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.